

Конституційність державності в Україні: смысл і форми забезпечення в нормах Конституції

А. Селіванов

доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПрН України,
заслужений юрист України

У статті розкривається поняття конституційної держави, що означає перехід від абстрактних ознак демократичної, правової і соціальної сутності держави до реально досягнутої конституціоналізації державного і суспільного життя в країні.

Ключові слова: Конституція України, конституційна держава, державне правління, влада народу.

Питання форми і змісту законів обговорюється на наукових форумах і конференціях, оскільки існує реальний суспільний інтерес (*astio popularis*), а закони інтенсивно і принципово ухвалює парламент (*res judicata*). Помітною стає тенденція, коли рішення і висновки конституційного правосуддя дедалі частіше приймаються на користь прав і свобод людини і громадянина, коли суспільний інтерес стає превалюючим і конкретизованим у значенні конституційних концепцій, встановлених Конституційним Судом України, і переноситься у публічну сферу та визначає стан конституційної законності. Таким чином закладається фундамент для законотворчості і правозастосування, зміцнення й розвитку державності в Україні.

У цьому сенсі трансформація нашої державності і правового життя актуальна, як ми вважаємо, повинна бути спрямована не тільки на загальнолюдські демократичні цінності, які послідовно стверджуються і закріплюються країнами Європейського Союзу, а й на власні фундаментальні національні постулати, що сформуливали, як закріплено у Конституції України, багатонаціональний Український народ та нашу вільну Вітчизну.

Ці обставини об'єктивним чином актуалізують у сучасних умовах проблематику державності. На першому місці стоїть прояв ролі Конституційного Суду України у справі формулювання всіх ознак державності, яка повинна бути конституційною категорією та відправною ознакою з'ясування конституційної державності. В одному із своїх смислів це може означати якість самого об'єкта, що англійською мовою відповідно до *Webster's New World Dictionary* означає важливий, бажаний для суспільства, корисний або гідний поваги. При цьому слід звернути увагу на те, що згідно з англійським трактуванням даної категорії державність відповідно до Конституції України є тією цінністю, яка в змозі не тільки фігурувати субстанцією матеріального світу, а й також бути реальністю соціальних принципів, якими керуються індивідууми, суспільство та інші суб'єкти.

Українська державність у тексті Конституції України складається з різних елементів державної влади та структурної побудови засадничих категорій, держа-

вотворчих ознак, проголошених Актом про незалежність України від 24 серпня 1991 року: унітарної держави, єдиного громадянства (статті 2, 4 Конституції України), органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зокрема законодавчої, виконавчої та судової влади (статті 5, 6, 10), норм законів, які приймаються на основі Конституції України і утворюють конституційний правопорядок (стаття 8) тощо.

Особливе місце належить державній мові в Україні, яка є гарантією всебічного розвитку і функціонування усіх сфер суспільного життя (стаття 10), свою силу мають і державні символи України (стаття 20 Конституції України). Суб'єкти державної форми правління відповідають за конституційний правопорядок, що дає підстави для здійснення народовладдя, забезпечення конституційної ідеї — найвищою соціальною цінністю в нашій країні є людина, її права і свободи (стаття 3 Конституції України). Тому в практиці Конституційного Суду України знайшла обґрунтування низка цінностей, які становлять результат практичної конституційно-судової аксіології. В цьому аспекті переконлива думка пролунала ще на початку ХХ століття з вуст видатного вченого-юриста, випускника Київського університету Святого Володимира Л. Петражицького: «Вироблена юриспруденцією шляхом авторитетної, безсторонньої об'єктивної праці, яка не озирається на особи та їх грошові політичні інтереси й страсті, система правоположень скорочує до мінімуму простір індивідуальних уявлень і конфліктів тенденційних тлумачень свавілля, приниження інтересів слабких...» (переклад А. С.)

Щоразу, звертаючись до тексту положень преамбули і статті 1 Конституції України 1996 року, ми помічаємо дуже важливий запис, який аксіоматично проголошує для суспільства і кожного громадянина, що «Україна є... демократична, соціальна, правова держава». Для внутрішнього і міжнародного життя така характеристика (визначення найсуттєвіших ознак держави) означає завершеність і нерозривний зв'язок змісту і форми країни, яка прийняла Декларацію про державний суверенітет і отримала право називатися республікою (стаття 5 Конституції України).

Моральний обов'язок кожного громадянина — поважати свою державу, сприймати таке доленосне конституційне її визначення. Але соціологія права (оцінка населенням відповідності ознак держави реальному життю) і численні дослідження вчених свідчать про іншу ситуацію, вказуючи на доволі спірний предмет. Не рятують становище з конституційним постулатом у преамбулі та статті 1 Конституції України непоодинокі і дуже схожі теоретичні стереотипи у поясненні правознавців щодо характеру (сутності) держави, яку Конституція визначила як демократичну, соціальну, правову. Тобто виходить, що Україна досягла триєдиного завдання з конкретним змістом. Але судова реформа для держави поки що далека від завершення, в ній чимало проблем, які в суспільній свідомості викликають негативне ставлення до системи правосуддя.

Під час розроблення і прийняття Конституції України 1996 року відобразити у її тексті реальний стан суспільних відносин з позицій демократії і права, мабуть, ніхто не намагався.

Конституція України не втрачає своїх інших переваг та якостей і має вигляд «вищого правового закону», коли його норми створюються розробниками — професійними фахівцями — разом із представниками парламенту, а тому раціо-

нально було б розглядати у такому розумінні оціночні ідеї, виявляти істинний зміст конституційних норм з позицій практичної аргументації та соціальної дійсності.

Поглиблений науковий аналіз того факту, що Українська держава набула статусу демократичної, правової та соціальної, що знайшло відображення у Конституції України, виявив суперечливі моменти, наявність методологічних протиріч. Отже, об'єктивні причини проведення конституційної модернізації вказують, що настав саме той час, коли суспільні інтереси формують самостійну вимогу переглянути (уточнити, конкретизувати) деякі абстрактні конституційні положення з позиції реальної істини. Це означає вірогідність того, що учасники такої форми взаємодії, як суб'єкти державної влади, сприймуть очікування одне одного, як і пропозиції активних громадян, з розумінням важливості постановки конституційних проблем.

Такий логічний крок не гарантує вимоги досягти рівня істини і бездоганності природно-правових ідей, які були закладені в тексті Конституції України понад двадцять п'ять років тому. Проте слід зазначити, що норми Основного Закону держави, закріплюючи конституційні принципи, мають властивість бути регуляторами суспільних відносин. Але не зрозуміло, навіщо і з якою метою парламент у Законі України «Про Конституційний Суд України» змінив у статті 52 правові позиції на юридичні, хіба це змінює державність? Отже, відображення реального життя, в свою чергу, диктує новий зміст конституційних норм, і цей взаємозв'язок є незворотним.

Що важливішою для людини є Конституція, то більше вона необхідна для життя, то більша ціна, значення смислу кожного конституційного положення, особливо коли це стосується інтересів суспільства, побудови його засад на принципах народного суверенітету, державного ладу та устрою.

Практика — критерій істини, цього ніхто не заперечує, але зараз не вистачає системної конституціоналізації, і це головне для конституційного правосуддя. Суспільству потрібен не кодекс добрих намірів, а реально діюча Конституція, яка забезпечить конституційність державності в Україні.

До такої постановки проблем, як розуміння і конституційне визначення (закріплення), що Україна є, тобто відбулася як демократична, соціальна, правова держава, важливо підходити з позицій договірної доктрини у прийнятті парламентом Конституції України. Це означає, що практика для громадян є критерієм істини, оскільки в сучасному суспільному сприйнятті вказаного положення Конституції ключову роль відіграє такий важливий інститут, як народовладдя. Принцип реалізації влади народом не може бути абстрактним. Проте характеристика держави, оскільки вона визначена як демократична, тобто має реальне народовладдя, створює ілюзію життя і тому виштовхує на поверхню цю проблему, і вона є логічною, оскільки потрібен баланс інтересів між народом і державою, яку уособлює влада. Не можна заперечувати і не помічати, що суспільство постійно і наполегливо вимагає від влади природної справедливості щодо демократичного правління, рівності всіх перед законом, соціальних гарантій. Тут ідеться, насамперед, про подолання антагонізму та усунення причин, які його породжують, передусім про соціальну нерівність. На нашу думку, конче потрібна конституційна оцінка конституціоналізму, оскільки у конституційній державі не повинно бути відчуження Конституції від державності, парламенту від парламентаризму, судів від правосуддя.

В першу чергу, це належить до функцій і повноважень глави держави. Необхідно наповнити реальним змістом положення про те, що Президент України має стати дійсним гарантом Конституції, прав і свобод громадянина.

Який варіант виходу із такої ситуації запрошується сьогодні, коли деякі положення Конституції розходяться з реаліями соціального буття? На нашу думку, насамперед слід уточнити конституційну концепцію держави, яка продекларована демократичною, соціальною, правовою, адже конституціоналізм повинен забезпечувати стримування і противаги.

Якщо критерієм концепції держави ми обрали соціальну практику, то вона свідчить про необхідність введення головних підстав визначати Україну за її досягнутим змістом державного правління, верховенством основної цінності — прав і свобод людини — конституційною державою.

Іншими словами, наша мета — обґрунтувати, звичайно, в основних ідеях доктрини, загальну формулу «конституційної держави». В цьому сенсі варто наголосити, що сутність держави не може випереджати її існування. За наявним визначенням тріади, яка характеризує Україну як державу, не можна обійти той факт, що інститут народовладдя залишається нерозкритим у нормах Конституції, що залежить від того, як ми розуміємо сутність нашої держави.

«Конституційна держава» за своєю моделлю відповідає європейському сприйняттю досягнутого змісту гарантій демократичного, соціального і правового спрямування.

Характерно, що таке визначення України як держави було спірним на момент прийняття Основного Закону 1996 року, зважаючи на Концепцію розробки Конституції, яка була схвалена Верховною Радою УРСР 19 червня 1991 року.

Ситуація нагадує ту, в якій перебуває сучасна Україна, що проходить непростий шлях у виборі напрямів свого розвитку. Обираючи в сучасний період власні пріоритети і долаючи складні перепони, наша країна намагається бути учасницею міжнародної спільноти. Ми припускаємо, що закріплена модель Української держави орієнтується на європейські стандарти державного будівництва. Саме це пов'язано з введенням конституційного припису «держава є демократичною, соціальною і правовою», але чи викликає таке аксіоматичне твердження у конституційному тексті довіру кожної людини? У це важко повірити, навіть з абстрактних міркувань. Право перебуває в постійному розвитку і повинно пристосовуватися до еволюції суспільства.

Якщо такі процеси тільки формуються, реальна практика не збігається з конституційними принципами, а соціальні цінності є абстрактними поняттями без практичного втілення, об'єктивно виникає потреба внести кореляцію в норми Конституції України. Наразі конституційне право як спосіб мислення несе в собі багато корисного як інструмент конституційної модернізації. За допомогою правових механізмів можна знайти рішення соціально адекватні, охороноздатні для суспільних і державних інтересів, максимально точно формулюючи їх для учасників суспільних відносин. Така мета конституційної модернізації реалізується тільки за об'єктивних життєвих умов і потреб народу, кожного громадянина, яким необхідна кожна норма Конституції України як безпосередньо діюче право, для котрої обираються зрозумілі правові формули і критерії активної діяльності

держави. Проте, за висловом академіка В. Тація, «конституційна невизначеність в статті 1 змісту соціальної держави має прояв за посиланням на цей принцип конституційної тріади, яка начебто прямої дії, але у судовій практиці використовується дуже рідко».

За такої постановки проблеми є прямий зв'язок «влади народу» з «владою держави», і тому визначення держави конституційною означає приведення смислового тексту визначення держави в Конституції у відповідність до історично-правової реальності. На мою думку, у центрі «конституційної держави» перебуває саме Конституція України як «ідеологія реальності» для людини.

Основний Закон є актом установчої влади народу, і це підтверджується закріпленням у ньому Верховною Радою України конституційного ладу, наявності ефективного механізму реалізації та правової охорони Конституції, відсутності серйозних ризиків посягання на конституційні принципи і цінності, виділенням пріоритету — прав і свобод людини як вищої цінності, успішним просуванням у країні практики конституціоналізму.

Наявність аргументованих тверджень щодо введення, як ми пропонуємо, поняття «конституційної держави» означає перехід від абстрактних ознак демократичної, правової і соціальної сутності держави до реально досягнутої конституціоналізації державного і суспільного життя в країні. Це означає, що саме народ встановлює конституційний лад, який є устроєм конституційної держави, а Конституція стає найважливішим засобом взаємодії народу і держави. Виникає у багатьох випадках сумнів: чи справді тільки через Основний Закон можна встановити реальне народовладдя, а будь-яка форма народовладдя, як зазначають вчені, не захищена Конституцією, не може існувати ефективно, тобто бути «владоспроможною».

За такої умови демократична складова характеристика держави у конституційному тексті відповідатиме не абстрактному, а реальному принципу її функціонування, відображаючи насамперед зміст державного правління.

Отже, в загальному вигляді пропонуємо вважати, що «конституційна держава набуває за своєю сутністю ознаки демократичної, правової і соціальної», коли загальносуспільні інтереси стають цементуючими у діяльності і держави, і приватних осіб.

Якщо Українську державу Конституція іменує «республікою» (стаття 5), таке формальне визначення означає більш історично-символічну функцію, потрібне поєднання форми і змісту правління. Це досягається встановленням у Конституції України принципу: народне джерело влади — носій абсолютного (необмеженого) суверенітету. Отже, можна говорити про появу нової доктрини — «конституційної держави», яка дає можливість зблизити правову реальність і конституційний ідеал, закладений у тріаді ознак — демократична, правова, соціальна держава.

Водночас вказана доктрина є політичною платформою народовладдя як основи конституційного ладу, що дає зрозуміти спосіб поділу влади і конкретно уявляти кожному громадянину політичну діяльність. Яку практичну спрямованість передбачає введення такого визначення держави? В ньому закладено ключ не тільки для пояснень фактів політичного життя і суспільних відносин, а й нового змісту ідеології реальності. Сучасна конституційна держава характеризується

верховенством Основного Закону як актом установчої влади народу стосовно законів та інших правових актів. Саме у вищому правовому законі стійка більшість громадян (парламент) закріпила суспільні і приватні інтереси від імені українського народу, а для охорони і захисту Конституції передбачено спеціальний механізм, який усуває серйозні посягання на неї і не допускає обмеження прав і свобод громадян. При цьому в суспільстві розвиваються процеси конституціоналізації правової системи, застосовується принцип поділу влади, реалізується конституціоналізм.

На думку юристів, «конституційна держава» і «держава демократична, соціальна, правова» — це два якісно різні визначення, оскільки перше — це форма і зміст, а друге — соціально-правовий ідеал, що надзвичайно важливо для пізнання реального характеру політичного правління і державної влади. Наука вказує, що до поняття «конституційна держава» близьким є «держава демократична», проте вони не тотожні. Демократія набуває реального змісту в разі включення у соціальну практику відповідних конституційно-правових засобів, серед яких найефективнішим і найнадійнішим для народу є Конституція. Вона має силу встановлювати взаємодію між народом та владою і об'єктивує конституційний лад. У конституційній державі воля народу обумовлює зміст правління, а народний суверенітет, відповідно, — державний суверенітет.

Мабуть, буде цілком прийнятним у процесі розроблення концепції конституційної модернізації звернути увагу на характеристику держави, яка сьогодні існує: коли воля народу ще не стала вирішальною для встановлення змісту державного правління, впливу на стан справ, і тому держава має розвиватися у напрямі реального конституціоналізму, визнаючи новий концепт, що влада народу — це завжди політична влада, яка повинна реалізуватися у широких формах прямого волевиявлення людей, а також у конституційно визначених формах «народної владоспроможності» через органи держави та місцевого самоврядування. Таким чином, концептуальна новелізація передбачає введення поняття конституційної держави, оскільки дає змогу розглядати народ як суб'єкт суверенної волі, який сьогодні не сприймає становище «володарює, але не править». Достатньо поглянути, для прикладу, як вирішувалась доля результатів всеукраїнського референдуму 2000 року, коли парламент ухилився від втілення їх у державно-правову систему. Це здатна подолати «конституційна держава», в якій висновки референдумів для народу і територіальних громад означають безпосередньо вищу юридичну силу і не підлягають затвердженню жодним органом публічної влади, одразу набуваючи чинності.

Отже, висновок єдиний: уроки минулого і виклики сучасного життя в нашій країні порушили численні проблеми, вирішення яких буквально пов'язане з новим конституційним праворозумінням держави та права, і лише глибоко продумана конституційна модернізація здатна вирішувати соціальні, економічні і політичні неузгодженості, базуючись на наукових засадах осмислення конституційних ідеалів і реальності суспільного буття.

Справді символічним є проголошення постулату авторитетним державознавцем початку ХХ століття професором В. Гессеном: «...Тільки конституційна держава може бути державою правовою».

Які б не були теоретичні заперечення юристів і соціологів проти такого підходу, безсумнівно, з ідеєю «конституційної держави» пов'язані такі могутні і глибокі настрої народних мас у багатьох питаннях ідеології реальності.

Selivanov A. Constitutionality of Statehood in Ukraine: the Meaning and Forms of Provision in the Norms of the Constitution. *The article reveals the concept of the constitutional state, which means the transition from the abstract features of the democratic, legal and social essence of the state to the actually achieved constitutionalisation of state and public life in the country.*

Key words: *Constitution of Ukraine, constitutional state, state government, power of the people.*